

Τα μονοπώλια στην Ελλάδα από τα μέσα του 19ου αιώνα ως τη Μεταπολίτευση

Θύμιος Δραγώτης, Άκρης Παλαιολόγος

Εισαγωγικά

Ο ελεύθερος ανταγωνισμός/συναγωνισμός είναι η σχέση του κεφαλαίου με τον ίδιο του τον εαυτό, με το «άλλο» κεφάλαιο, δηλαδή η πραγματική λειτουργία του κεφαλαίου ως κεφάλαιο. Μέσα όμως από το συναγωνισμό/ανταγωνισμό διαμορφώνεται η εξωτερική αναγκαιότητα ανάπτυξης για το επιμέρους κεφάλαιο, που αντιστοιχεί στην ίδια του τη φύση. Η φαινομενικά ανεξάρτητη δράση των μεμονωμένων κεφαλαίων και οι συγκρούσεις τους θέτουν σε λειτουργία, ως γενικό τους νόμο, το νόμο του ανταγωνισμού, ο οποίος, όσο κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, δεν μπορεί να υποκατασταθεί από καμιά συναλλαγή ή συμφωνία, από καμιά νέα ποιότητα. Αυτός ο δομικός νόμος του καπιταλισμού, ο ανταγωνισμός, οδηγεί αργά ή γρήγορα στη νίκη των μεγάλων κεφαλαίων πάνω στα μικρά, στη δημιουργία μεγάλων διαστάσεων επιχειρήσεων, οι οποίες κυριαρχούν στην καπιταλιστική οικονομία. Τελικά, οι επιχειρήσεις που αναδύονται μονοπωλούν την παραγωγή και την αγορά ενός κλάδου, συγκροτούν τα μονοπώλιά του. Το καπιταλιστικό μονοπώλιο είναι το προϊόν της διαδικασί-

ας συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης της παραγωγής σε μια ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξής της, ως το κεφάλαιο που συστηματικά αποκομίζει ένα ποσοστό κέρδους άνω του μέσου ποσοστού (και όχι απλά μια επιχείρηση που μονοπωλεί - σχεδόν- την αγορά, όπως στη νεοκλασική θεωρία).

Ο εμπορικός χαρακτήρας της ελληνικής οικονομίας ήταν καταλυτικός για τη μη εμφάνιση μονοπωλίων με την κλασικό ορισμό της έννοιας. Υπάρχουν όμως μη ανταγωνιστικές ολιγοπωλιακές επιχειρήσεις, που εμφανίζουν μεγάλο βαθμό συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης της παραγωγής και οι οποίες λειτουργούν μονοπωλιακά. Η μονοπωλιακή δύναμη εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, όπως η σημασία του προϊόντος για την ελληνική οικονομία, οι βαθμοί δυσκολίας και τα εμπόδια εισόδου στην αγορά, η διάρθρωση της ζήτησης στην αγορά, η εξαγωγική δραστηριότητα, η σχέση του βαθμού συγκέντρωσης της παραγωγής με την αγορά της εργατικής δύναμης και των πρώτων υλών, την πρόσβαση στην τραπεζική χρηματοδότηση και την τεχνολογία.

Η παρουσίαση των σημαντικότερων μονοπωλίων και ολιγοπωλίων της Ελλάδας, από τα μέσα του 19ου αιώνα ως την έλευση της Μεταπολίτευσης, αξιοποιεί δευτερογενή βιβλιογραφία και ακολουθεί χρονολογική δομή. Σ' αυτή τη δομή, χωρίζουμε το προαναφερθέν διάστημα σε τέσσερις περιόδους, οι οποίες διέπονται από διαφορετικές κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, που εν τέλει διαδραματίζουν και σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των μονοπωλίων.

19ος και αρχές 20ού αιώνα

Ακολουθώντας την ευρωπαϊκή αγορά όπου αναπτύσσεται μια μεταλλευτική φρενίτιδα, στην Ελλάδα από το 1860 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1880 υπάρχει έξαρση της μεταλλευτικής δραστηριότητας. Το κέντρο αυτής της δραστηριότητας είναι το

Λαύριο, όπου γίνεται παραγωγή μολύβδου και αργύρου, ενώ σταδιακά τα μεταλλεία επεκτείνονται και εντός της ευρύτερης περιοχής (Σούνιο, Δασκαλιό, Γραμματικό, Εύβοια) ή ακόμα και στη νησιωτική Ελλάδα, (Κυκλάδες)¹.

Στο Λαύριο αναπτύσσεται και ο πρώτος βιομηχανικός οικισμός της Ελλάδας και οι πρώτες εργατικές κατοικίες: η Λαυρεωτική. Η μεταλλευτική δραστηριότητα και ειδικά τα μεταλλεία του Λαυρίου αναδεικνύονται σταδιακά σε βασικό πόρο για τη χώρα. Τις πρώτες εγκαταστάσεις των μεταλλείων στην Ελλάδα εκμεταλλεύεται η νεοσύστατη γαλλική εταιρία «Hilarion Roux et Cie», με εγκαταστάσεις στο λιμένα του Λαυρίου το 1864. Η εταιρία αναλαμβάνει την παραγωγή αργυρούχου μολύβδου από τις σκωρίες, σε σημείο όπου υπήρχε αρχαία μεταλλευτική δραστηριότητα. Αυτό είναι και το πρώτο μονοπώλιο της εποχής, κυρίως για τη σχέση που είχε η εταιρία με το κράτος. Η σύμβαση που υπογράφει η εταιρία για τη μεταλλευτική της δραστηριότητα είναι σκανδαλώδης και χαρακτηρίζεται από ληστρικούς και επαχθείς όρους απέναντι στο Δημόσιο. Η εκμετάλλευση των εκβολάδων ξεσήκωσε ισχυρές αντιδράσεις στο πολιτικό σκηνικό για τους όρους με τους οποίους η εταιρία εκμεταλλευόταν τη δημόσια περιουσία, αφού για πρώτη φορά έχουμε μια ευθεία παρέμβαση μιας ιδιωτικής εταιρίας του εξωτερικού στον μεταλλευτικό πλούτο της χώρας. Μέσα σε μια έντονη πολιτικά περίοδο (1869-1875) και πιέσεις από την ελληνική πλευρά, η εταιρία εγκαταλείπει τη μεταλλευτική δραστηριότητα στην Ελλάδα και τη μεταβιβάζει στον όμιλο του ομογενούς τραπεζίτη Ανδρέα Συγγρού το 1873 (Ελληνική Εταιρεία Μεταλλουργείων Λαυρίου). Παράλληλα, σε όλη αυτή την περίοδο παρατηρούνται για πρώτη φορά αυξημένες προσδοκίες για τον ορυκτό και μεταλλευτικό πλούτο της χώρας: Από το 1867 έως το 1875

1. Λήδα Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης. Τα μεταλλεία της Ελλάδας, 19ος - 20ος αιώνας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2017, σ. 65-80.

καταγράφονται 1.686 αιτήσεις για μεταλλευτική δραστηριότητα στην Ελλάδα. Η κυβέρνηση αδειοδοτεί τις 359, αλλά αυτές που τελικά θα προχωρήσουν σε σύσταση εταιρίας είναι γύρω στις 20-30 ενώ θα λειτουργήσουν μονάχα έξι από αυτές, στο Λαύριο, στη Μήλο και τη Σέριφο². Τις αυξημένες προσδοκίες εκμεταλλεύεται και η νεοσύστατη Εταιρία των Μεταλλουργιών Λαυρίου (ΕΜΛ), η οποία πουλάει στο ευρύ κοινό μετοχές της σε πολύ υψηλές τιμές, που συνεχώς ανεβαίνουν. Οι μετοχές έχουν δυσανάλογα υψηλές τιμές σε σχέση με την πραγματική τους αξία και αυτό οδηγεί σε χρηματιστηριακό σκάνδαλο, το πρώτο στην ιστορία του νεοελληνικού κράτους, αφού χιλιάδες Έλληνες θα χάσουν τις οικονομίες τους τα επόμενα χρόνια, όταν οι μετοχές καταγράφουν ραγδαία πτώση. Από την εξαγορά της γαλλικής εταιρίας προκύπτουν δύο εταιρίες, που είναι οι κυρίαρχες του κλάδου που αναπτύσσεται: Η ΕΜΛ και η Γαλλική Εταιρία Μεταλλουργείων Λαυρίου (ΓΕΜΛ) είναι πλέον οι δύο βασικές εταιρίες που δραστηριοποιούνται στη Λαυρεωτική. Ο αριθμός των εργαζομένων των δύο εταιριών ξεπερνά τους 7.500 εργάτες στα τέλη της δεκαετίας του 1890 (σε αντίθεση με τους 2.000 εργάτες που είχε στις αρχές της δεκαετίας του 1870 η «Roux et Cie»). Αυτό αντικατοπτρίζει πάνω από το 75% της απασχόλησης στον κλάδο. Παράλληλα, το ποσοστό συγκέντρωσης στις οκτώ μεγάλες εταιρίες ήταν 99% το 1970 και 90% το 1980³.

Οι μονοπωλιακές επιχειρήσεις στρέφονται κυρίως στις εξαγωγές, οι οποίες είναι ο πιο βασικός παράγοντας ανάπτυξης του κλάδου. Η εξαγωγική δραστηριότητα ενθαρρύνεται με τις συνεχείς υποτιμήσεις της δραχμής από το 1877 έως τις αρχές του 20ού αιώνα. Τα μονοπώλια κατάφεραν να πετύχουν υψηλά κέρδη λόγω ενός συνδυασμού παραγόντων, όπως ο ανοδικός κύκλος της διεθνούς οικονομίας και η εφαρμογή νέων

2. Όπ.π., σ. 66.

3. Αρίστος Δοξιάδης, *Υπάρχει μονοπωλιακό κεφάλαιο στην ελληνική βιομηχανία;*, περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 22, 1984, σ. 34.

τεχνολογιών στις αρχές του 20ού αιώνα, που επέτρεψαν την κατεργασία φτωχών σε περιεκτικότητα μετάλλων⁴. Σε αυτή την περίοδο, η εξορυκτική δραστηριότητα και οι εξαγωγές υπερτριπλασιάστηκαν. Η αρχή του 20ού αιώνα βρίσκει τον κλάδο με 23 εταιρίες σε 35 εγκαταστάσεις και 12.000 εργάτες. Η βασική εξάρτηση από τις εξαγωγές όμως κάνει την ελληνική οικονομία αρκετά ευαίσθητη στις διεθνείς διακυμάνσεις τιμών. Έτσι, η ύφεση που πέρασαν αρκετές ευρωπαϊκές χώρες από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 είχε ως αποτέλεσμα, ανάμεσα στα άλλα, και τον οξύτατο ανταγωνισμό σε βιομηχανικά προϊόντα. Η ελληνική οικονομία με τη νεοσύστατη βιομηχανία δεν μπόρεσε να ακολουθήσει τους ρυθμούς ανάπτυξης των ευρωπαϊκών οικονομιών, λόγω τεχνολογίας, κεφαλαίων και άλλων παραγόντων. Συνεπώς, προκειμένου να επιβιώσει, αναγκάστηκε να μην εφαρμόσει προστατευτικούς δασμούς.

Οι επιχειρήσεις αυτές συγκροτούν έναν κλάδο που αποτελεί για πολλά χρόνια τη βασική βιομηχανική δραστηριότητα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Η βιομηχανία αυτή είναι εντάσεως εργασίας, λόγω των χαμηλών επενδύσεων και της διαθεσίμης στη χώρα τεχνολογία, με χαμηλή προστιθέμενη αξία και χαμηλό σχετικά ρίσκο. Έτσι, και η παραγωγικότητα βρίσκεται σε χαμηλότερα επίπεδα σε σχέση με τις ευρωπαϊκές χώρες. Ο λόγος της κερδοφορίας των επιχειρήσεων αυτών ήταν η χρησιμοποίηση εξαιρετικά φθηνού εργατικού δυναμικού. Οι χαμηλές αμοιβές των εργαζομένων αποτέλεσαν επίσης «μαξιλάρι ασφαλείας» για τις διακυμάνσεις των τιμών στην αγορά: Άλλοτε με υπερβολικά περιθώρια κέρδους με ληστρικούς όρους για τον ορυκτό πλούτο της χώρας και άλλοτε με περιορισμό της παραγωγής για να προφυλαχθεί η επιχείρηση, γεγονός το οποίο σηματοδοτούσε κύκλους υψηλής ανεργίας και υποαπασχόλησης σε περιόδους διεθνών υφέσεων.

4. Χριστίνα Αργιαντώνη, *Βιομηχανία*, στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές, 1900-1922*, Τόμος Α' 1, Βιβλίοραμα, Αθήνα, 1999, σ. 205-206.

Τα μονοπώλια στον κλάδο εκμεταλλεύονται αυτή την ιδιότυπη εκβιομηχάνιση της Ελλάδας στα τέλη του 19ου αιώνα, που τροφοδοτεί την ανισότητα της ελληνικής οικονομίας σε σχέση με τις ευρωπαϊκές οικονομίες και που προκύπτει κατά μεγάλο ποσοστό από το γεγονός ότι τα πλεονάσματα του πρωτογενούς τομέα δεν επενδύονται στο δευτερογενή τομέα, αλλά επενδύονται και πάλι στον αγροτικό τομέα⁵. Έτσι, η ιδιότυπη εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα προκύπτει κυρίως από ξένες επενδύσεις, ειδικά όταν μετά τις διεθνείς κρίσεις της περιόδου 1871-1873, το διεθνές κεφάλαιο αναζήτησε ευκαιρίες αποδοτικής απασχόλησης. Η επένδυση της γαλλικής εταιρίας «Hilariion Roux et Cie» αποτέλεσε εξαίρεση στον κανόνα των διεθνών επενδύσεων το 1865.

Συγκεφαλαιώνοντας, μπορούμε να πούμε πως στην Ελλάδα, στην περίοδο αυτή, με σχετική χρονική καθυστέρηση αναπτύσσεται ο καπιταλισμός. Εμφανίζεται υποτυπώδης βιομηχανία, που διευρύνει σιγά αλλά σταθερά τη δραστηριότητά της σε βασικούς τομείς. Η συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου προχωρά με την καθοριστική συμμετοχή εισαγόμενων ομογενειακών κεφαλαίων, που, εκτός των δανείων, αποτελούν την κύρια αλλά όχι τη μοναδική εισροή ξένου κεφαλαίου. Αυτή η διασύνδεση μερίδας ελληνικών κεφαλαίων με ξένα κεφάλαια δημιουργεί ένα πλέγμα διαπλοκής με την κρατική εξουσία κι έντονης εκμετάλλευσης των παραγωγικών δυνατοτήτων, αλλά και των κρατικών δαπανών. Στη αναπτυξιακή αυτή πορεία ξεχωρίζει το σχετικά υψηλό επίπεδο ανάπτυξης κλάδων όπως η ναυτιλία, η υφαντουργία, οι εξορύξεις και αυτός του τραπεζικού κεφαλαίου.

5. Βασίλης Πατρώνης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ός Αιώνας)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα, 2015, σ. 138.

Από το Βενιζέλο στον Μεσοπόλεμο

1909-1914

Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα σηματοδοτείται από την άνοδο νέων αστικών δυνάμεων, που αντετίθεντο στο λεγόμενο «παλαιοκομματικό σύστημα» και πρέσβευαν αλλαγές στη διάρθρωση της οικονομίας και της κοινωνίας, μετά την εμπειρία των τελών του 19ου αιώνα (σταφιδική κρίση, επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου). Οι αλλαγές αυτές βρήκαν τον πολιτικό τους εκφραστή στη στρατηγική του «αστικού εκσυγχρονισμού», που υλοποίησε ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το κόμμα των Φιλελευθέρων, τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1910⁶. Η στρατηγική αυτή, συνοπτικά, περιλάμβανε την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και ένα μεγάλο εύρος μεταρρυθμίσεων για την αποτελεσματικότερη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού.

Η στρατηγική του αστικού εκσυγχρονισμού ήταν σε αντιστοιχία με τις προτεραιότητες οικονομικών κύκλων που έλεγχαν τις επενδύσεις στις νέες τράπεζες, τη βιομηχανία και τις ατμοπλοϊκές εταιρείες και οι οποίοι εκφράζονταν μέσα από συσπειρώσεις, με κυριότερη τον Σύνδεσμο Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών (1907)⁷. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν υπήρχαν αντιθέσεις, με πιο ενδεικτικές τις αντιδράσεις του βιομηχανικού κόσμου απέναντι στην εργατική πολιτική των Φιλελευθέρων⁸.

6. Συνολικά για το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού στις πρώτες τρεις δεκαετίες του 20ού αιώνα, βλ. Γιώργος Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1992.

7. Χρήστος Χατζιωσήφ, *Εισαγωγή*, στο Χρήστος Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές, 1900-1922*, Τόμος Α' 1, ό.π., σ. 29, 32-35, 39.

8. Χρήστος Χατζιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993, σ. 300.

1914-1922

Οι γενικότερες συνθήκες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου προσέφεραν σε μερίδες του ελληνικού κεφαλαίου νέες δυνατότητες κερδοφορίας. Η εξάρτηση της ελληνικής βιομηχανίας από τις εισαγωγές σε καύσιμα, πρώτες ύλες και εξοπλισμό δεν της επέτρεψαν να επωφεληθεί από την αύξηση της ζήτησης που προκάλεσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και τη συνέχιση της πολεμικής προσπάθειας στη μικρασιατική εκστρατεία. Εξάιρεση σ' αυτό αποτέλεσαν μεγάλες επιχειρήσεις, οι οποίες εξασφάλιζαν κρατικές παραγγελίες, όπως το Ελληνικό Πυριδοποιείο και Καλυκοποιείο (Μποδοσάκης) και η Ελληνική Εριουργία, στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας. Η αποκατάσταση των επικοινωνιών μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ευνόησε ευρύτερες από τη βιομηχανία μερίδες του ελληνικού κεφαλαίου, μέσω της συσσώρευσης κερδών στο εμπόριο και τη ναυτιλία και της επένδυσής τους στον τραπεζικό τομέα.

Στη διάρκεια των πολεμικών ετών οξύνθηκαν οι κοινωνικές αντιθέσεις: Από τη μια πλευρά, υπήρξε συσσώρευση μεγάλων χρηματικών κεφαλαίων σε λίγα χέρια (τράπεζες, ναυτιλία, προαναφερθείσες βιομηχανίες). Από την άλλη, η οικονομική αναστάτωση του πολέμου, ο υπερπληθωρισμός και η μεγάλη επιδείνωση το βιοτικού επιπέδου των εργατικών και μικροαστικών στρωμάτων των πόλεων προσέδωσαν στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, χαρακτηριστικά δυισμού ανάμεσα στη μισθωτή εργασία και στους κατόχους των μέσων παραγωγής και χρήματος⁹.

9. Μαργαρίτα Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ), Αθήνα, 1990, σ. 94, 99, Γεώργιος Λεονταρίτης, *Οικονομία και κοινωνία από το 1914 ως το 1918*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τομ. ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1985, σ. 77-78, Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2009, σ. 82-86, Χρήστος Χατζιωσήφ, *Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας*, στο Χρήστος Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, Τόμος Β΄ 1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ. 15-19.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου

Παρά τη διάλυση της μεγάλης γαιοκτησίας λόγω της αγροτικής μεταρρύθμισης, η ελληνική αγροτική οικονομία του Μεσοπολέμου παρουσίαζε την εξής εικόνα: Εξακολούθησε να είναι εξαρτημένη από τις εισαγωγές διατροφικών προϊόντων (σιτηρά) και να στηρίζεται στην εξαγωγή ειδών «πολυτελείας». Η κυριότερη αλλαγή ήταν ότι η σταφιδική οικονομία σταμάτησε να είναι ο βασικός παραγωγικός πυρήνας και αντικαταστάθηκε από την καπνική οικονομία. Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, την κρίση της σταφίδας διαδέχθηκε η κρίση του καπνού.

Επιπλέον, κατά το Μεσοπόλεμο, μια σειρά αγροτικών οργανισμών¹⁰ σηματοδότησαν τον εκτεταμένο κρατικό παρεμβατισμό στην παραγωγή και το εμπόριο στρατηγικών αγροτικών προϊόντων, πρακτική που μπορεί να γίνει αντιληπτή και ως αντιστάθμισμα στη γεωργική ύφεση της περιόδου 1929-1933, η οποία συνέπεσε με τη διεθνή οικονομική κρίση. Η κρατική παρέμβαση οδήγησε στη διαμόρφωση ενός οικονομικού πατερναλισμού στην ύπαιθρο, ο οποίος συνεχίστηκε και μεταπολεμικά.

Σ' αυτό το πλαίσιο, η κρατική παρέμβαση στην καπνική κρίση αποσκοπούσε μεν στην απορρόφηση των αποθεμάτων και την ανακούφιση του καπνεμπορίου, αλλά ταυτόχρονα και στη συμπίεση του κόστους εργασίας και τη μείωση του αριθμού των καπνεργατών, οι όποιοι αποτελούσαν ένα από τα μαζικότερα και μαχνηκότερα τμήματα της ελληνικής εργατικής τάξης του Μεσοπολέμου¹¹.

Παρόμοιες πρωτοβουλίες από το κράτος αναλήφθηκαν και στο έτερο κύριο εξαγωγίμο προϊόν, τη σταφίδα. Οι οικονομικές

10. Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός (1925), Οργανισμός Βάμβακος (1932), Γραφεία Προστασίας του Ελληνικού Καπνού (1925), Κεντρική Επιτροπή Προστασίας Εγχωρίου Σιτοπαραγωγής (1926).

11. Σωκράτης Πετμεζάς, *Αγροτική Οικονομία*, στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, Τόμος Β' 1, ό.π., σ. 189-191, 215, 224-225.

και κοινωνικές διαστάσεις που περιέκλειε η σταφίδα, γνωστές και ως σταφιδικό ζήτημα, διαμορφώθηκαν ουσιαστικά στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Ειδικότερα, η σταφίδα αποτέλεσε το κύριο εξαγωγικό προϊόν της Ελλάδας το 19ο αιώνα. Κύρια κέντρα σταφιδικής δραστηριότητας ήταν η Βορειοδυτική Πελοπόννησος και συγκεκριμένα η Πάτρα και το Αίγιο, τα λιμάνια των οποίων διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στο εξαγωγικό εμπόριο. Η σταφίδα καταλάμβανε ολοένα και μεγαλύτερη βαρύτητα στην οικονομία της Πελοποννήσου, καθώς στην παραγωγή της προστέθηκαν επαρχίες όπως η Τριφυλλία και η ευρύτερη περιοχή της Μεσσηνίας, αλλά και συνολικά της εγχώριας οικονομίας, μιας και η σταφιδοπαραγωγή εξελισσόταν στον ταχύτερα αναπτυσσόμενο κλάδο της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα¹².

Η ζήτηση από το εξωτερικό, και συγκεκριμένα από το Ηνωμένο Βασίλειο, ώθησε τους καλλιεργητές στην παραγωγή χαμηλότερης ποιότητας και τιμής σταφίδας, που είχε όμως υψηλότερη απόδοση στις περιοχές της Πελοποννήσου. Η απρόσμενη πτώση της προσφοράς από τη Γαλλία λόγω καιρικών συνθηκών αλλά και η δημοσιονομική πτώχευση του 1893 οδήγησαν σε κρίση υπερπροσφοράς, με αποτέλεσμα οι τιμές να καταρρεύσουν και η συνολική αξία των εξαγωγών να μειωθεί¹³. Αποτέλεσμα της κρίσης ήταν η συρρίκνωση των εξαγωγών. Υπό τις πιέσεις των σταφιδεμπόρων και σταφιδοπαραγωγών, το κράτος άσκησε προστατευτική πολιτική με την εγκαθίδρυση ενός είδους κρατικού μονοπωλίου, αφενός για να προστατευτεί η εγχώρια παραγωγή, αφετέρου για να εξισοροπηθούν οι έντονες κοινωνικές αντιδράσεις που είχε προκαλέσει η σταφιδική κρίση. Για τη διαχείριση της παραγωγής ιδρύθηκε το 1899 η Σταφιδική Τράπεζα με κρατικά κεφάλαια, που παρείχε πιστώσεις στους καλλιεργητές σε ευνοϊκούς όρους και προσπάθησε να εγγυηθεί καλύτερες τιμές

12. Αλέξης Φραγκιάδης, *Αγροτική οικονομία και εξωτερικό εμπόριο*, στο Κώστας Κωστής-Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006, σ. 155-157.

13. Β. Πατρώνης, ό.π., σ. 83.

για την πώληση της σταφίδας, ενώ θεσπίστηκε η παρακράτηση του 15-20% του εξαγόμενου προϊόντος. Παρά το φιλόδοξο σχέδιο, οι πολιτικές πιέσεις που δέχτηκε η Σταφιδική Τράπεζα την οδήγησαν σε οικονομικό αδιέξοδο. Έτσι, υπήρξε πρόσφορο έδαφος για ιδιωτική επένδυση, την οποία εκμεταλλεύτηκε ομάδα ομογενών κεφαλαιούχων το 1905 με την ίδρυση της «Προνομίου Εταιρείας διά την Προστασίαν της Παραγωγής και της Εμπορίας της Σταφίδας», γνωστής και ως «Ενιαία». Στην «Ενιαία», το κράτος παραχώρησε με νόμο το προνόμιο να διαχειρίζεται αποκλειστικά το παρακράτημα της σταφίδας για 20 χρόνια και η εταιρεία προσέφερε διευκολύνσεις στους παραγωγούς¹⁴.

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, το κύριο εγχείρημα ρύθμισης της αγοράς της σταφίδας αποτέλεσε ο ΑΣΟ, με κύριο στόχο την προστασία της παραγωγής και πώλησης της σταφίδας μέσω της εξισορρόπησης της προσφοράς με τη ζήτηση του προϊόντος. Η ίδρυση του ΑΣΟ αποσκοπούσε, επίσης, στη άμβλυση των κοινωνικών αντιδράσεων που είχε προκαλέσει η σταφιδική κρίση στις παραγωγούς περιοχές της Πελοποννήσου, εξασφαλίζοντας στους παραγωγούς φθηνότερες πιστώσεις, πρώτες ύλες και βέβαιη διάθεση των προϊόντων τους σε σταθερές τιμές. Ωστόσο, η μείωση της ζήτησης οδήγησε την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων (1928-1932) σε δραστηρικά μέτρα στο τέλος της δεκαετίας του 1920. Μεταξύ άλλων, προχώρησε σε μια σειρά μεταρρυθμίσεων που αδυνατίζαν τη θέση των παραγωγών στον ΑΣΟ, περιέστειλαν τις αρμοδιότητες του Οργανισμού και οδηγούσαν στον πλήρη, ουσιαστικά, έλεγχο της σταφιδοπαραγωγής από την Εθνική Τράπεζα¹⁵.

14. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1986, σ. 276-277, Θανάσης Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*, Τόμ. Β', ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1991, σ. 223, Χ. Χατζιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, ό.π., σ. 226-234, Αλ. Φραγκιάδης, ό.π., σ. 166-169.

15. Μ. Δρίτσα, ό.π., σ. 86, Μ. Mazower, ό.π., σ. 117-121, Σ. Πετμεζάς, ό.π., σ. 229-230, Αλ. Φραγκιάδης, ό.π., σ. 167-168.

Σε άμεση συνάρτηση με την αγροτική οικονομία βρισκόταν η χημική βιομηχανία και, ειδικότερα, η παραγωγή χημικών λιπασμάτων. Στον εν λόγω κλάδο, ηγετική θέση κατείχε η Ανώνυμος Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1910). Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η ΑΕΕΧΠΛ μονοπώλησε την παραγωγή και διάθεση λιπασμάτων στην ελληνική αγορά. Ταυτόχρονα, όμως, η ΑΕΕΧΠΛ, εκμεταλλευόμενη την μονοπωλιακή της θέση, διατήρησε υψηλές τις τιμές των χημικών λιπασμάτων, κάτι που οδήγησε στην μεγάλη αύξηση του κόστους παραγωγής. Με αυτό τον τρόπο, το εν λόγω μονοπώλιο ανατροφοδοτούσε ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα του αγροτικού κόσμου της περιόδου, που ήταν το υψηλό κόστος παραγωγής¹⁶.

Η περίπτωση της ΑΕΕΧΠΛ δεν ήταν το μόνο παράδειγμα στον οικονομικό κλάδο της μεταποίησης. Στην ουσία, από τις αρχές του 20ού αιώνα, η ελληνική βιομηχανία χαρακτηριζόταν από έναν δυισμό ανάμεσα σε ένα πλήθος μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων, βιοτεχνιών και εργαστηρίων και σε έναν περιορισμένο αριθμό μεγάλων επιχειρήσεων, με υψηλότερο επίπεδο τεχνολογίας και οργάνωσης, μεγάλη συγκέντρωση βιομηχανικής απασχόλησης και, σε αρκετές περιπτώσεις (τσιμεντοβιομηχανία, χημική βιομηχανία, κλωστοϋφαντουργία), κυριαρχία στην αγορά του κλάδου τους. Ο δυισμός αυτός σχηματοποιήθηκε με έναν πιο συμπαγή τρόπο στη διάρκεια του Μεσοπολέμου και συνέχισε να διαπερνά τη φυσιογνωμία της ελληνικής βιομηχανίας και σε όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου¹⁷.

Η υπερπροσφορά φθηνής εργατικής δύναμης, τα μέτρα δασμολογικής και συναλλαγματικής προστασίας, η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς λόγω της έλευσης των προσφύγων και ο περιορισμός των εισαγωγών στην προσπάθεια αντιμε-

16. Σ. Πετμεζάς, όπ.π., σ. 244-245.

17. Μ. Δρίτσα, όπ.π., σ. 91, Μ. Mazower, όπ.π., σ. 130, 329, Στάθης Τσοτσόρος, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα, 1898-1939*, Τόμ. Α', ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1993, σ. 111-112, 118-119, 123, 128.

τώπισης της διεθνούς οικονομικής κρίσης μπορούν να θεωρηθούν οι κύριοι παράγοντες της ποσοτικής μεγέθυνσης της βιομηχανίας στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Ως συνέπεια των παραπάνω, η ελληνική βιομηχανία απέκτησε δεσπόμενη θέση στην εγχώρια αγορά, καλύπτοντας τις ανάγκες της βιομηχανικής κατανάλωσης σε ποσοστό 75% σχεδόν στα τέλη του Μεσοπολέμου¹⁸.

Από τις προαναφερθείσες μεταβολές, επωφελήθηκαν οι μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις για τρεις λόγους. Πρώτον, είχαν τη δυνατότητα να μετακυλίουν στους καταναλωτές τις ανατιμήσεις των πρώτων υλών και των καυσίμων. Δεύτερον, είχαν πιο συστηματική προτίμηση σε κρατικές προμήθειες και παραγγελίες¹⁹. Τρίτον, είχαν τη μεγαλύτερη και πιο προνομιακή πρόσβαση στην τραπεζική χρηματοδότηση και ειδικότερα στην Εθνική Τράπεζα, η οποία μονοπωλούσε τις βιομηχανικές πιστώσεις²⁰. Ενδεικτικά, το 1939, 14 βιομηχανικές εταιρείες είχαν απορροφήσει το 77,81% των τοποθετήσεων της Εθνικής Τράπεζας στη βιομηχανία. Πρόκειται για ευνοούμενες επιχειρήσεις που κυριαρχούσαν στους κλάδους τους και γενικότερα στην αγορά εκείνη την περίοδο: Τον όμιλο Μποδοσάκη (ΠΥΡΚΑΛ, Ελληνική Εριουργία και Ελαιουργία), τις κλωστοϋφαντουργικές επιχειρήσεις Πειραιϊκή-Πατραϊκή, Λαναρά, Ρετισίνα, Μουρτζούκου, Αναστασόπουλου, όπου και παρατηρούνταν ολιγοπωλιακή συγκέντρωση, την καπνοβιομη-

18. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι μηχανικοί και η βιομηχανία*, στο Χρήστος Χατζιωσόφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, Τόμος Β' 1, ό.π., σ. 275-276, Μ. Δρίτσα, ό.π., σ. 188-190, 199, 209-213, Μ. Mazower, ό.π., σ. 232, 240, 262-295, 327, 399, Στ. Τσοτσόρος, ό.π., σ. 204-210, 231, 235-236, Χ. Χατζιωσόφ, *Η γηραιά σελήνη*, ό.π., σ. 96-100, 280-284.

19. Μ. Mazower, ό.π., σ. 327, Στ. Τσοτσόρος, ό.π., σ. 240-242, Χ. Χατζιωσόφ, *Η γηραιά σελήνη*, ό.π., σ. 303-308, καθώς και του ίδιου, *Το προσφυγικό σοκ*, ό.π., σ. 49-51.

20. Μ. Δρίτσα, ό.π., σ. 277, Μ. Mazower, ό.π., σ. 130, Στ. Τσοτσόρος, ό.π., σ. 111-112, 118-119.

χανία Ματσάγγου, τη σύνθετη Βιομηχανία Ελαίων, Σάπωνος, Οίνων και οινοπνευμάτων (ΒΕΣΟ), την ΑΕΕΧΠΛ (που αργότερα ενσωματώθηκε στον όμιλο Μποδοσάκη), την κατασκευαστική ΑΕ «Προμηθεύς», την ΑΕ Οινοπνευματοποιίας και την ΑΕ «Ελαιουργία της Ελλάδος»²¹.

Η μεταπολεμική περίοδος: από το τέλος του Εμφυλίου ως την Πρώτη Πετρελαϊκή Κρίση (1950-1973)

Η χώρα μεταπολεμικά γνώρισε σημαντική οικονομική ανάπτυξη, η οποία αρχικά τροφοδοτήθηκε από την αμερικανική βοήθεια, που συνολικά έφτασε τα 2,1 δις δολάρια και ήταν σημαντική πηγή ανασυγκρότησης²². Στη δεκαετία του '60, το συνολικό και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της χώρας αυξήθηκαν με επίσιο μέσο όρο 6,5% και 5,5%, ενώ τη δεκαετία του '70 η αντίστοιχη αύξηση ήταν, κατά μέσο όρο πάντα, 7,5%. Η οικονομική μεγέθυνση συνοδεύτηκε από την αλλαγή στη διάρθρωση της οικονομίας. Αυτή η μεταπολεμική ανάπτυξη δεν έγινε με τους πιο υγιείς όρους, αφού πολλές επιχειρήσεις καθυστέρησαν σημαντικά να αποπληρώσουν τις δανειακές συμβάσεις τους, δημιουργώντας ένα μεγάλο κύκλο χρέους προς το κράτος, που έμεινε γνωστός ως «παγωμένες πιστώσεις». Η ακριβής εκτίμηση των παγωμένων πιστώσεων δεν είναι εφικτή, όμως μια τάξη μεγέθους που υπολογίζεται είναι από 16,5 ως 20 εκ. δολάρια το 1952 και από 50 ως 100 εκ. δολάρια το 1956²³.

21. Μ. Δρίτσα, ό.π., σ. 279, 282, Χ. Χατζηιωσήφ, *Το προσφυγικό σοκ*, ό.π., σ. 50.

22. Πάνος Καζάκος, *Η ελληνική οικονομία 1949-1967. Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000, σ. 234.

23. Νίκος Λεωνιδάκης, *Η νομοθετική προσπάθεια αντιμετώπισης του ζητήματος των «Παγωμένων» Πιστώσεων στη δεκαετία του 1950*, Συνέδριο Ιστορικών της Οικονομικής Σκέψης, Πύλιο, 1-2/6/2018.

Επιδίωξη του κράτους αυτή την περίοδο, όλων των κυβερνήσεων, ήταν να προσελκύσουν επενδύσεις στη βιομηχανία και να ενθαρρύνουν τις εξαγωγές. Αυτό έγινε μέσω δημοσίων επενδύσεων, προσέλκυσης ξένων κεφαλαίων κι επενδύσεων, εξαγωγικών κινήτρων, προστασίας της εγχώριας βιομηχανικής παραγωγής έναντι των εισαγωγών και σαφώς ευνοϊκής μεταχείρισης από το τραπεζικό σύστημα. Ο κρατικός παρεμβατισμός αποτυπώθηκε και στην ίδρυση βιομηχανικών επιχειρήσεων: Μεταξύ άλλων, το πρώτο διυλιστήριο πετρελαίου της Ελλάδας στον Ασπρόπυργο (1958), το εργοστάσιο αζωτούχων λιπασμάτων στην Πτολεμαΐδα (1960) και η Ελληνική Βιομηχανία Ζάχαρης (1961). Το 1959, το 34% του παγίου κεφαλαίου των βιομηχανικών επιχειρήσεων ανήκε στο κράτος²⁴.

Επιπλέον, η Συμφωνία Σύνδεσης μεταξύ Ελλάδας και ΕΟΚ, που υπογράφηκε το 1961 και προέβλεπε την κατάργηση των κοινοτικών δασμών για το σύνολο σχεδόν των ελληνικών βιομηχανικών προϊόντων, έδωσε τη δυνατότητα προσέλκυσης ξένων επενδύσεων, με την ελληνική βιομηχανία να λειτουργεί ως μια πύλη εισόδου στην Κοινή Αγορά²⁵.

Στις σημαντικότερες ξένες επενδύσεις, με προνομιακή θέση στους κλάδους τους, συγκαταλέγονταν η πετρελαϊκή βιομηχανία «Esso Pappas» του Ελληνοαμερικανού επιχειρηματία Το Πάπας (1962), το εργοστάσιο αλουμινίου της γαλλικής «Pechiney» (1966) και τα εργοστάσια πολυεθνικών της «Pirelli» (ελαστικά – 1959/1960) και της «Philips» (ηλεκτρικές συσκευές – 1961)²⁶.

Έτσι, αυξήθηκε η συμβολή της βιομηχανίας στην οικονομία της χώρας και ολόκληρη η παραγωγική δομή μεταβλήθηκε και

24. Αντιγόνη Λυμπεράκη, *Ευέλικτη εξειδίκευση; Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία*, Gutenberg, Αθήνα, 2001, σ. 122.

25. Χρήστος Τσάκας, *Οι έλληνες βιομήχανοι μπροστά στην ευρωπαϊκή πρόκληση: Κρατική στρατηγική και ιδιωτικά συμφέροντα από τη σύνδεση με την ΕΟΚ στην αποκατάσταση της Δημοκρατίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο, 2015, σ. 46, 99.

26. Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Πατάκης, Αθήνα, 2006, σ. 196-197.

προσέγγισε σε μεγάλο βαθμό τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Ειδικά την περίοδο 1961-1973, στη βιομηχανία υπερ-τετραπλασιάστηκε το ακαθάριστο προϊόν και αυξήθηκε κατά 8% η συμβολή της στο ΑΕΠ της χώρας. Η απασχόληση στη βιομηχανία, επίσης, αυξήθηκε κατά 10%, η παραγωγή της βιομηχανίας τριπλασιάστηκε και οι επενδύσεις που προσέλκυσε η βιομηχανία εξαπλασιάστηκαν σε αξία²⁷. Σύμφωνα με μελέτη, αυτή η αύξηση οφείλεται κυρίως στις βιομηχανικές μονάδες που απασχολούσαν πάνω από 100 εργάτες (αύξηση κατά 85%) και είχαν υψηλότερη ιπποδύναμη (αύξηση κατά 55%).²⁸ Δηλαδή, το μεγάλο κεφάλαιο σημείωσε ραγδαία αύξηση.

Στην ελληνική βιομηχανία αναπτύχθηκαν και νέοι κλάδοι, ενώ η αυξημένη παραγωγή είχε αντίκρισμα και στις εξαγωγές, που σχεδόν πενταπλασιάστηκαν, ενώ η συμμετοχή της βιομηχανίας στις συνολικές εξαγωγές αυξήθηκε κατά 46%²⁹. Αυτή η άνοδος της βιομηχανίας φάνηκε και στη συνολική διάρθρωση της οικονομίας, που μεταβλήθηκε ανάμεσα στις δεκαετίες '50 και '70. Στον επόμενο πίνακα παρουσιάζονται συνοπτικά οι μεταβολές στους τρεις βασικούς τομείς της οικονομίας.

Τομέας Οικονομίας	ΑΕΠ		Απασχόληση	
	1950	1970	1950	1970
Πρωτογενής (αγροτική παραγωγή)	30%	16%	58%	40%
Δευτερογενής (μεταποίηση/ορυχεία/κατασκευές)	20%	35%	18%	27%
Τριτογενής (εμπόριο/υπηρεσίες)	50%	49%	25%	33%

27. Β. Πατρώνης, ό.π., σ. 206.

28. Γιάννης Σαμαράς, *Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Νέα Βιβλία, Αθήνα, 1976, σ. 84. Βλ. επίσης, Τάσος Γιαννίτσας, *Ελληνική βιομηχανία: ανάπτυξη και κρίση*, Gutenberg, Αθήνα, 1983, σ. 214.

29. Β. Πατρώνης, ό.π.

Η περίοδος χαρακτηρίστηκε επίσης από το αρκετά σημαντικό μονοπώλιο στον τραπεζικό τομέα, που είναι βασική δύναμη πολιτικής και οικονομικής επιρροής. Το 1953 διαμορφώθηκε το χρηματοοικονομικό συγκρότημα της Εθνικής υπό τον έλεγχο του κράτους και το 1975 κρατικοποιήθηκε το συγκρότημα της Εμπορικής Τράπεζας. Τα δύο αυτά συγκροτήματα άρχισαν τη λειτουργία τους ως ιδιωτικά, μεταπολεμικά όμως πέρασαν στον έλεγχο του κράτους, το οποίο ήλεγχε και σημαντικές αποφάσεις τους, όπως ο διορισμός της διοίκησης, οι πιστώσεις και άλλες. Έτσι, αναπτύχθηκαν σχέσεις μεταξύ οικονομικής και πολιτικής εξουσίας, μεγαλοβιομηχανών, τραπεζικών διευθυντικών στελεχών και πολιτικού προσωπικού. Οι δύο αυτές τράπεζες συγκέντρωναν το 75% των καταθέσεων και χορηγιών όλου του κλάδου και είχαν με θεσμική κατοχύρωση προνομιακές σχέσεις με μεγάλες -συχνά μονοπωλιακές- επιχειρήσεις, οι οποίες, κατά το Σακελλαρόπουλο, αποτέλεσαν σημαντική πηγή συσσώρευσης κεφαλαίου την περίοδο αυτή³⁰. Μονάχα 12 επιχειρήσεις στα τέλη της δεκαετίας του '50 απορροφούσαν το 57% του συνολικού δανεισμού, που αυξάνεται εκθετικά την περίοδο που αναλύουμε: Το ύψος της χρηματοδότησης της ελληνικής βιομηχανίας ήταν 4,7 δις δραχμές το 1956, ανήλθε σε 19,5 δις το 1964 και το 1978 έφτανε τα 268 δις³¹.

Αυτή η σχέση αποτέλεσε και αιτία για την υστέρηση διαφόρων μικρών επιχειρήσεων έναντι των ευνοούμενων, που είχαν σχέσεις με Εθνική και Εμπορική Τράπεζα. Οι δύο αυτές τράπεζες αποτέλεσαν το μεγάλο χρηματοδότη της βιομηχανίας, η οποία πλέον λειτουργούσε με κρατικά κεφάλαια.

30. Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, *Η οικονομική εξουσία στη μεταπολεμική Ελλάδα: κρατικές τράπεζες και βιομηχανία*, στο Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Διόνικος, Αθήνα, 2011, σ. 563.

31. Στέφανος Ιωαννίδης, *Το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών, 1974-1981*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα, 2019, σ. 35 - 36.

Μονοπώλια στη μεταπολεμική περίοδο

Στη διάρκεια των μετεμφυλιακών και δικτατορικών ετών, σχηματοποιήθηκαν ολιγοπωλιακές καταστάσεις σε μια σειρά κλάδων της μεταποίησης. Τα δείγματα αυτά, συχνά, είχαν ως αφετηρία το Μεσοπόλεμο, αλλά μεταπολεμικά παγιώθηκαν με έναν πιο συστηματικό τρόπο.

Ένα από αυτά παρατηρήθηκε στην καπνοβιομηχανία, στην οποία ξεκίνησε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950 μια διαδικασία συγκεντροποίησης³². Πιο συγκεκριμένα, οι εταιρίες Παπαστράτος, Κεράνης, Καρέλλιας και Ματσάγγος κατείχαν το 95% της αγοράς το 1960 και μάλιστα οι δύο πρώτες το 70%³³. Συν τοις άλλοις, οι τέσσερις αυτές επιχειρήσεις συγκέντρωναν το 1956 το 97,7% της παραγωγής³⁴.

Η χαρτοβιομηχανία ήταν άλλος ένας κλάδος που χαρακτηριζόταν από τη συγκρότηση μονοπωλίων. Συγκεκριμένα, τη δεκαετία του '60, ο όμιλος Λαδόπουλου («ΕΓΛ»-Πάτρα, «ΑΕΕΧ»-Αίγιο, «ΜΕΛ»-Θεσσαλονίκη) και η «Αθηναϊκή Χαρτοποιία» είχαν τον πλήρη σχεδόν έλεγχο του κλάδου και της εγχώριας αγοράς.³⁵

Στην υφαντουργία, που μεταπολεμικά γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη, παρουσιάστηκαν επίσης μονοπωλιακές/ολιγοπωλιακές συγκεντρώσεις από τους κλωστοϋφαντουργικούς ομίλους της «Πειραιϊκής-Πατραϊκής» και της «Αιγαίου» ΑΕ. Η «Πειραιϊκή-Πατραϊκή» ήταν η πιο ισχυρή εταιρία του κλάδου η οποία

32. Θανάσης Μπέτας, *Καπνοβιομηχανία Ματσάγγος εν Βόλω, 1918-1972: εργασία και επιβίωση στον Βόλο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος, 2015, σ. 127.

33. Αρ. Δοξιάδης, ό.π., σ. 40, Γ. Σαμαράς, ό.π., σ. 85.

34. Θ. Μπέτας, ό.π., σ. 125, 127.

35. Πιο συνολικά για τη χαρτοβιομηχανία, βλ. Χρήστος Λούκος (επιμ.), *Βιομηχανίες χάρτου στην Ελλάδα (19ος-20ός αιώνας)*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2008.

παρήγαγε το 35% της εγχώριας παραγωγής, απασχολούσε έναν στους τέσσερις εργαζόμενους και τα κόστη παραγωγής της είναι κατά 20% μικρότερα από το μέσο όρο του κλάδου.

Ένας ακόμη κλάδος όπου παρατηρήθηκε ολιγοπωλιακή διάρθρωση είναι η τσιμεντοβιομηχανία με γιέτη την «ΑΓΕΤ Ηρακλής», που παρήγαγε περισσότερο από τη μισή εγχώρια παραγωγή. Στον κλάδο δραστηριοποιήθηκαν μεταπολεμικά τέσσερις επιχειρήσεις: η «ΤΙΤΑΝ», η «ΑΓΕΤ Ηρακλής», τα «Τσιμέντα Χαλκίδος» και η Εταιρία Τσιμέντων «Χάλυψ». Ο κλάδος αναπτύχθηκε ραγδαία λόγω της γενικότερης ανάπτυξης της χώρας αλλά και της αυξανόμενης ζήτησης στην ευρύτερη περιοχή. Η «ΑΓΕΤ» τη δεκαετία του '60 είναι η εταιρία με τις υψηλότερες εξαγωγές στην τσιμεντοβιομηχανία στην Ευρώπη³⁶.

Άλλος ένας κλάδος στον οποίο το εφοπλιστικό, κυρίως, κεφάλαιο μεταπολεμικά απέκτησε ολιγοπωλιακή θέση ήταν τα ναυπηγεία και ειδικότερα τα μεγαλύτερα της χώρας: Τα ναυπηγεία Σκαραμαγκά ήταν στην ιδιοκτησία του Στ. Νιάρχου, τα ναυπηγεία Ελευσίνας ιδρύθηκαν από τον Όμιλο Ανδρεάδη (1968), ενώ το ίδιο έτος τα ναυπηγεία Νεωρίου Σύρου πέρασαν στην οικογένεια Γουλανδρή³⁷.

Παράλληλα, την ίδια περίοδο, είτε διαμορφώθηκαν είτε μεγεθύνθηκαν περαιτέρω μεγάλοι επιχειρηματικοί όμιλοι, οι οποίοι εκτείνονταν σε διάφορους κλάδους της. Στην κατηγορία αυτή ανήκε ο όμιλος Μποδοσάκη, ο οποίος περιλάμβανε μεταξύ άλλων την «ΠΥΡΚΑΛ», την «Ελληνική Εριουργία», την «ΑΕΕΧΠΛ», τη «ΛΑΡΚΟ» (μεταλλουργία), την «ΧΒΒΕ» (χημική βιομηχανία), την «Owens» (υαλουργία) και σειρά μεταλλείων (όπως η «Μαντέμ Λάκκο» και άλλα μεταλλεία στη Χαλκιδική

36. Γ. Σαμαράς, όπ.π.

37. Για τις επενδύσεις του ελληνικού εφοπλιστικού κεφαλαίου στο χώρο της βιομηχανίας κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, βλ. Gelina Harlaftis, *Greek Shipowners and Greece 1945-1975. From Separate Development to Mutual Interdependence*, Bloomsbury Publishing, Λονδίνο, 2015, σσ. 196-197.

και άλλες περιοχές)³⁸. Άλλη μια σημαίνουσα περίπτωση ήταν ο όμιλος Ανδρεάδη, στον οποίο, έως την κρατικοποίησή του το 1975, ανήκαν σειρά τραπεζών (Εμπορική, Ιονική-Λαϊκή, Πειραιώς) και ασφαλιστικών εταιρειών, τα Ναυπηγεία Ελευσίνας, η Βιομηχανία Φωσφορικών Λιπασμάτων και η Ελληνική Βιομηχανία Χυμών και Κονσερβών³⁹. Μια τρίτη περίπτωση ήταν ο όμιλος Σκαλιστήρη, ο οποίος, σε μεγάλο βαθμό, είχε την μονοπωλιακή εκμετάλλευση σειράς μεταλλευμάτων (βωξίτης, μαγνησίτης, λευκόλιθος) σε διάφορες περιοχές της χώρας και ιδιαίτερα την Εύβοια⁴⁰.

Μονοπώλια και μισθωτή εργασία

Ακόμη όμως και τα προαναφερθέντα μονοπώλια και ολιγοπώλια δεν απέφευγαν τα διαρθρωτικά προβλήματα που χαρακτήριζαν την ελληνική βιομηχανία κατά τις δεκαετίες του 20ού αιώνα, που εξετάζονται στο παρόν άρθρο: Τις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, χαμηλή παραγωγικότητα του κεφαλαίου, χαμηλό επίπεδο εκμνημόνευσης και τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και εξάρτηση από το εξωτερικό για καύσιμα και μηχανολογικό εξοπλισμό⁴¹. Αλλά και μεταπολεμικά η ελληνική βιομηχανία ταλανιζόταν από -αρκετά παρεμφερείς- παθογένειες, όπως το χαμηλό επίπεδο οργάνωσης, τεχνολογικής συσσώρευσης και τεχνογνωσίας, η πλήρης εξάρτηση

38. Συνολικό για τον όμιλο Μποδοσάκη, βλ. Κώστας Χατζιώτης, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης, 1891-1979*, Εκδόσεις Ιδρύματος Μποδοσάκη, Αθήνα 2005.

39. Π. Καζάκος, *Η Ελληνική Οικονομία*, όπ.π., σ. 235.

40. Αθανάσιος Παπανδρόπουλος, *Τα αίτια της ακμής και παρακμής των επιχειρήσεων του ομίλου Σκαλιστήρη, Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 3 (19/1/1984), σ. 53-55.

41. Χ. Αργιαντώνη, *Οι μηχανικοί*, όπ.π., σ. 277-284, Μ. Δρίτσα, όπ.π., σ. 367, 383, Χ. Χατζιωσήφ, *Το προσφυγικό σοκ*, όπ.π., σ. 26, 28, Στ. Τσοτορός, όπ.π., σ. 114-115.

από εισαγωγές μηχανολογικού εξοπλισμού και η ασθενής κεφαλαιακή βάση, που στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στην προνομιακή πρόσβαση στον τραπεζικό δανεισμό⁴².

Στην ουσία, η μόνη μεταβλητή της βιομηχανικής δραστηριότητας που μπορούσε να ελέγξει ο βιομηχανικός κόσμος του Μεσοπολέμου ήταν το κόστος εργασίας. Ενώ ουδέποτε υπήρξε ολοκληρωμένος κρατικός σχεδιασμός για τη βιομηχανία, το ζήτημα του κόστους εργασίας αντιμετωπίστηκε με αποφασιστικότητα: Οι σεισμικές αλλαγές που επέφεραν στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό η Μικρασιατική Καταστροφή και η έλευση των προσφύγων (διεύρυνση μισθωτής εργασίας, αστικοποίηση, δημιουργία εφεδρικού στρατού εργασίας), ενέτειναν τις ανησυχίες του αστικού κόσμου για τη σταθερότητα του κοινωνικού καθεστώτος και οδήγησαν την εργατική πολιτική στο να αποτελέσει το κύριο μέσο της κρατικής παρέμβασης στη βιομηχανία⁴³.

Με αφετηρία το 1923, οπότε τα εργατικά ημερομίσθια υπέστησαν δραστική περικοπή, οι αμοιβές των βιομηχανικών εργατών παρέμειναν –με εξαίρεση μικρά διαστήματα– χαμηλές και συμπιεσμένες κάτω από τον τιμάριθμο του κόστους ζωής ως το τέλος του Μεσοπολέμου⁴⁴. Η αιματηρή καταστολή της πανελλαδικής απεργίας του 1923 ενάντια στη μείωση των αμοιβών και η διάλυση των σωματείων που ακολούθησε

42. Τ. Γιαννίτσας, όπ.π., σ. 142, Ανδρέας Κιντής, *Η ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας*, Gutenberg, Αθήνα, 1982, σ. 65-68, Μαρία Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Η περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα στα πλαίσια της ΕΟΚ*, Παρατηρητής, Αθήνα, 1986, σ. 36-37, Θ. Σακελλαρόπουλος, όπ.π., σ. 568-569.

43. Χ. Χατζιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, όπ.π., σ. 286-287.

44. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1993, σ. 60, Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909 - 1936*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1987, σ. 165-176, 226-227, Στ. Τσοτσόρος, όπ.π., σ. 142.

σηματοδότησε ένα αντίστοιχο διάστημα νομοθετικής αυστηροποίησης και καταστολής του συνδικαλιστικού κινήματος, «με στόχο την αποθάρρυνση εργατικών κινητοποιήσεων που θα ανέβαζαν το κόστος εργασίας, το μοναδικό συντελεστή κόστος που μπορούσαν να ελέγξουν οι Έλληνες βιομήχανοι»⁴⁵.

Συνολικά, το εργατικό ζήτημα συνδεόταν με το κοινωνικό ζήτημα. Και αν για τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ως κοινωνικό ζήτημα μπορεί να περιγραφεί η διαδικασία ενσωμάτωσης της μισθωτής εργασίας στον κοινωνικό και παραγωγικό ιστό, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας ως κυρίαρχου εθνικού αφηγήματος, συνδέθηκε με τη διατήρηση του κοινωνικού καθεστώτος, ζήτημα το οποίο στη μεσοπολεμική Ελλάδα επισφραγίστηκε με το Ιδιώνυμο και την αναγόρευση του αντικομμουνισμού ως κυρίαρχης κρατικής ιδεολογίας⁴⁶, κάτι που συνεχίστηκε ακόμα πιο έντονα μετεμφυλιακά και ως την έλευση της Μεταπολίτευσης.

Η διατήρηση της χαμηλής αμοιβής εργασίας δεν επιτυχανόταν, όμως, μόνο με την αυταρχική αντιμετώπιση των εργατικών διεκδικήσεων. Ο βιομηχανικός κόσμος -ο οποίος δε βασιζόταν μόνο στα φθηνά ημερομίσθια, αλλά και στην εκτεταμένη υπερωριακή και εκ περιτροπής εργασία και στη γενικευμένη χρήση του συστήματος της κατ' αποκοπήν αμοιβής- αντιδρούσε σε οποιαδήποτε νομοθετική απόπειρα θα ανέβαζε το κόστος εργασίας, όπως η εφαρμογή του οκταώρου, η κοινωνική ασφάλιση και τα επιδόματα ανεργίας. Αντιδρούσε, επιπλέον, στην προοπτική θέσπισης ενός συστήματος δεικνυσίας για την επίλυση των συλλογικών διαφορών

45. Χ. Χατζηιωσήφ, *Το προσφυγικό σοκ*, όπ.π., σ. 33. Βλ. επίσης, Αντ. Λιάκος, όπ.π., σ. 160-165.

46. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1995, σ. 284, Κώστας Παλούκης, *Από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ: το ζήτημα της «μπολσεβικοποίησης» στο ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα 1918-1924* (Μέρος Β'), *Ουτοπία*, τ. 75, 2007, σ. 124.

και υποστήριξε με επιμονή την ελευθερία της χρησιμοποίησης απεργοσπαστών⁴⁷. Φορείς των αντιδράσεων αυτών ήταν και τα μονοπωλιακά και ολιγοπωλιακά τμήματα του ελληνικού βιομηχανικού κόσμου, τα οποία διέθεταν πολιτική ισχύ και ισχυρότατες προσβάσεις στον ελληνικό αστικό πολιτικό κόσμο. Είναι χαρακτηριστικό ότι η περικοπή των εργατικών ημερομισθίων το 1923 υλοποιήθηκε με Υπουργό Εθνικής Οικονομίας τον Ανδρέα Χατζηκυριάκο, ιδρυτή της «ΑΓΕΤ Ηρακλής» και πρόεδρο του ΣΕΒ⁴⁸. Μεταπολεμικά, επίσης, υπήρχαν περιπτώσεις ολιγοπωλιακών τμημάτων, που αντιδρούσαν σε οποιαδήποτε προοπτική συλλογικής οργάνωσης των εργαζομένων. Ενδεικτικά, η συνδικαλιστική δράση ήταν πρακτικά απαγορευμένη στην «Πειραιϊκή-Πατραϊκή» και στα Ναυπηγεία Σκαραμαγκά έως τις αρχές της δεκαετίας το 1980⁴⁹.

Συνολικά, η χαμηλά αμειβόμενη εργασία ήταν ο σταθερότερος παράγοντας ανάμεσα στα χαρακτηριστικά που διαμόρφωσαν τη φυσιογνωμία της ελληνικής βιομηχανίας του Μεσοπολέμου. Ο παράγοντας αυτός μπορεί να λογιστεί και ως το πιο κεφαλαιώδες κληροδότημα του Μεσοπολέμου στη μεταπολεμική περίοδο, κατά την οποία το φθινό κόστος της μισθωτής εργασίας αποτέλεσε ένα από τα πιο αποφασιστικά στοιχεία της ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας, μετεμφυλιακά και ως την έλευση της Μεταπολίτευσης. Η φθινή εργασία, η στενή επιτήρηση της συνδικαλιστικής δραστηριότητας και η αυταρχική αντιμετώπιση των εργατικών διεκδικήσεων αποτέλεσαν, δηλαδή, κοινές συνιστώσες της βιομηχανίας, τόσο στο Μεσοπόλεμο όσο και στη μετεμφυλιακή και δικτα-

47. Αντ. Λιάκος, ό.π., σ. 253-267, Μ. Mazower, ό.π., σ. 135, 150-151, 174, 431-346, Χ. Χατζιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, ό.π., σ. 295-299.

48. Χ. Χατζιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, ό.π., σ. 293-295.

49. Ενδεικτικά για την «Πειραιϊκή-Πατραϊκή» στο σύνολο της μετεμφυλιακής περιόδου, βλ. Άκης Παλαιολόγος, *Συνδικαλιστικό περιβάλλον και συλλογική διεκδικητική δραστηριότητα των βιομηχανικών εργατών: η περίπτωση της Πάτρας στη μετεμφυλιακή περίοδο (1949-1967)*, Διαδικτυακή Συνάντηση-Συζήτηση Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού (ΕΜΝΕ), 17/2/2021.

τορική περίοδο⁵⁰. Η βασικότερη διαφορά είναι ότι μεταπολεμικά είχαν πλέον ανασηματοδοτηθεί και τροφοδοτηθεί από τις διαιρετικές τομές της δεκαετίας του 1940 (Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος).

Επίλογος

Όπως εκτιμήσαμε και στην εισαγωγή, φαίνεται ότι στην Ελλάδα δεν υπήρξαν αυστηρά μονοπωλιακές περιπτώσεις αλλά κυρίως περιπτώσεις ολιγοπωλιακής συγκέντρωσης, γεγονός που οφείλεται στο χαρακτήρα και τη διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας. Παρατηρείται το φαινόμενο τουλάχιστον δύο και περισσότερες επιχειρήσεις να κατέχουν τη μονοπωλιακή συγκέντρωση και την οικονομική δύναμη να ασκήσουν περαιτέρω επιρροή, γεγονός που οφείλεται και στο ότι οι επιχειρήσεις αυτές δραστηριοποιούνταν σε στρατηγικούς για την οικονομία τομείς. Την υπό εξέταση περίοδο (ειδικότερα τον 20ό αιώνα) υπήρχε μεν μεγάλος βαθμός συγκέντρωσης με την

50. Για το ζήτημα του συμπιεσμένου κόστους εργασίας και των χαμηλών αμοιβών κατά τα μετεμφυλιακά και δικτατορικά χρόνια, βλ. ενδεικτικά, Ντάντης-Λάζαρος Δουκάκης, *Εργασιακές σχέσεις. Οικονομία και θεσμοί*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1988, σ. 41, Χρήστος Ιωάννου, *Βιομηχανική εργατική τάξη '74-'84*, στο Ανδρέας Μοσχονάς - Νίκος Παλαιολόγος (επιμ.), *Κοινωνικές τάξεις, κοινωνική αλλαγή και οικονομική ανάπτυξη στη Μεσόγειο. Διεθνές Συνέδριο του Ιδρύματος Μεσογειακών Μελετών*, Τόμος Α', Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1984, σ. 37, Γιώργος Καραμπελιάς, *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1988)*, Εξάντας, Αθήνα, 1989, σ. 143. Για τις παθογένειες του μετεμφυλιακού συνδικαλισμού και τον έντονο κρατικό έλεγχο σε αυτόν, βλ., μεταξύ άλλων, Θόδωρος Κατσάνεβας, *Το σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Αιχμή, Αθήνα, 1985, σ. 47-50, 112-225, Γιώργος Κουκουλής, *Ελληνικά συνδικάτα: οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση (1938-1984)*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1984, σ. 71-72, 74-80, Ροσέτος Φακιολάς, *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα. Οικονομική ανάλυση των βασικών δραστηριοτήτων - Οργανωτικά προβλήματα - Θέματα συνδικαλιστικής πολιτικής*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1978, σ. 104-107, 116-118, 184, 189.

έννοια της διατήρησης υψηλών μεριδίων αγοράς, αυτή όμως ήταν σε μεγάλο βαθμό εξαρτώμενη από το πλέγμα εξουσίας και όχι μονάχα από την ισχυρή κεφαλαιακή βάση.

Ως προς τα χαρακτηριστικά τους, παρατηρείται μια πολυεπίπεδη έκφραση των μονοπωλίων, με πολλές και διαφορετικές αποχρώσεις. Συνολικά προκύπτουν πέντε διαφορετικές εκδοχές: Το 19ο αιώνα παρατηρείται το πρώτο μονοπώλιο με ξένο κεφάλαιο, στα μεταλλεία, η κρατική παρέμβαση στον καπνό και στη σταφίδα –με την τελευταία να αρχίζει από το 19ο αιώνα και να φτάνει ως το Μεσοπόλεμο για να αντιμετωπίσει οικονομικούς κραδασμούς και να αμβλύνει τις κοινωνικές αντιδράσεις–, ο σχηματισμός μονοπωλίων σε ορισμένους κλάδους της βιομηχανίας, η σχηματοποίηση μεγάλων επιχειρηματικών ομίλων (όπως των Μποδοσάκη και Ανδρεάδη) και, τέλος, το τραπεζικό ολιγοπώλιο στη μεταπολεμική περίοδο. Παρά τα διαφορετικά χαρακτηριστικά, κοινή συνισταμένη των μονοπωλίων στην περίοδο που επεξεργαζόμαστε είναι η βραχυπρόθεσμη στόχευση και προσήλωση στο εύκολο κέρδος, εκτός από την περίπτωση της κρατικής παρέμβασης στην αγροτική οικονομία του Μεσοπολέμου για τους λόγους που προαναφέρθηκαν. Αντιθέτως, δεν επεξεργάστηκαν μια μακρόπνοη πολιτική που να περιλαμβάνει τον εξορθολογισμό της παραγωγής και της οργάνωσής τους.

Παράλληλα, το κράτος αντιμετωπίζει τα μονοπώλια με συγκεκριμένο τρόπο, αφού τα μονοπώλια εμφανίζουν δραστηριότητα και στο πολιτικό επίπεδο. Στο μεγαλύτερο τμήμα της ιστορίας που εξετάζουμε, μερίδες του κεφαλαίου και του βιομηχανικού κόσμου (όπως για παράδειγμα οι επιχειρηματικοί όμιλοι Ανδρεάδη και η «Πειραιϊκή-Πατραϊκή») διατηρούσαν πολύ ισχυρή πρόσβαση στην πολιτική εξουσία και στην τραπεζική χρηματοδότηση και με αυτό τον τρόπο διαμορφώνανε την ελληνική οικονομική πολιτική. Οι μερίδες του ελληνικού κεφαλαίου ήταν βασικό κομμάτι του αστικού συνασπισμού εξουσίας, συμμετέχουν στο κέντρο εξουσίας και λήψης απο-

φάσεων, αποτελούν σημαντικό τμήμα του παραγωγικού ιστού. Χρονικά, η πρώτη περίπτωση στην οποία παρατηρείται αυτή η σχέση είναι το 19ο αιώνα στην περίπτωση των μεταλλείων και στη συνέχεια αυτή συστηματοποιείται τον 20ό αιώνα στην περίπτωση των μονοπωλίων στη βιομηχανία και των επιχειρηματικών ομίλων.

Συγκριτικά με την υπόλοιπη Ευρώπη, θα λέγαμε ότι στην Ελλάδα ο καπιταλισμός και τα μονοπώλια εμφανίζονται με σχετική καθυστέρηση, ειδικά το 19ο αιώνα. Οι μεγάλες κεφαλαιακές συγκεντρώσεις παρατηρούνται αρκετά αργότερα από χώρες της Ευρώπης. Λόγω του εμπορικού χαρακτήρα της, επίσης, η ελληνική οικονομία στην περίοδο που αναλύουμε είναι μια ανοιχτή οικονομία, που εξαρτάται κυρίως από τις εξαγωγές συγκεκριμένων προϊόντων (όπως η σταφίδα), που στέκεται αδύναμη απέναντι στους ανταγωνιστές της και αυτό επηρεάζει τα μονοπώλια. Παράλληλα, και η οικονομική διάρθρωση εμφανίζει ιδιομορφίες και σχετική υστέρηση σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη, που χαρακτηριστικά εντοπίζεται στις επενδύσεις το 19ο αιώνα: Τα κέρδη από τη πρωτογενή δραστηριότητα δεν τροφοδότησαν τη δευτερογενή ανάπτυξη και αυτό ήταν καθοριστικό για την ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε, επίσης, η έλλειψη παραγωγικών δυνάμεων και τεχνολογίας. Μια τέτοια οικονομία δεν ήταν καθόλου στιβαρή σε όλη την ιστορία της και έμελλε να επηρεάζεται ευκολότερα από διεθνείς κρίσεις, από την πετρελαϊκή κρίση του 1973 ως τη σύγχρονη ιστορία της.

Βιβλιογραφία

Αγριαντώνη, Χριστίνα, *Βιομηχανία*, στο Χρήστος Χατζιωσόφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές, 1900-1922*, Τ. Α΄ 1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999, σ. 173-221.

- Αγριαντώνη, Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηκάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1986.
- Αγριαντώνη, Χριστίνα, *Οι μηχανικοί και η βιομηχανία*, στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, Τ. Β' 1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ. 269-293.
- Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1995.
- Γιαννίτσος, Τάσος, *Ελληνική βιομηχανία: ανάπτυξη και κρίση*, Gutenberg, Αθήνα, 1983.
- Δοξιάδης, Αρίστος, *Υπάρχει μονοπωλιακό κεφάλαιο στην ελληνική βιομηχανία;*, *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 22, 1984. 31-50.
- Δουκάκης, Ντάντης-Λάζαρος, *Εργασιακές σχέσεις. Οικονομία και θεσμοί*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1988.
- Δρίτσα, Μαργαρίτα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1990.
- Ιωαννίδης, Στέφανος, *Το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών, 1974-1981*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα, 2019.
- Ιωάννου, Χρήστος, *Βιομηχανική εργατική τάξη '74-'84*, στο Ανδρέας Μοσχονάς – Νίκος Παλαιολόγος (επιμ.), *Κοινωνικές τάξεις, κοινωνική αλλαγή και οικονομική ανάπτυξη στη Μεσόγειο. Διεθνές Συνέδριο του Ιδρύματος Μεσογειακών Μελετών*, Τόμος Α', Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1984, σ. 33-57.
- Καζάκος, Πάνος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Πατάκης, Αθήνα, 2006.
- Καζάκος, Πάνος, *Η ελληνική οικονομία 1949 - 1967. Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000, σ. 223-236.
- Καλαφάτης, Θανάσης, *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*, Τόμος Β', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1991.
- Καραμπελιάς, Γιώργος, *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1988)*, Εξάντας, Αθήνα, 1989.
- Κατσανέβας, Θόδωρος, *Το σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Αιχμή, Αθήνα, 1985.

- Κιντής, Ανδρέας, *Η ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας*, Gutenberg, Αθήνα, 1982.
- Κουκουλές, Γιώργος, *Ελληνικά συνδικάτα: οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση (1938-1984)*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1984.
- Λεονταρίτης, Γεώργιος, *Οικονομία και κοινωνία από το 1914 ως το 1918, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1985, σ. 74-85.
- Λεωνιδάκης, Νίκος, *Η νομοθετική προσπάθεια αντιμετώπισης του ζητήματος των «Παγωμένων» Πιστώσεων στη δεκαετία του 1950*, Συνέδριο Ιστορικών της Οικονομικής Σκέψης, Πήλιο 1-2/6/2018.
- Λιάκος, Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1993.
- Λυμπεράκη, Αντιγόνη, *Ευέλικτη εξειδίκευση; Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία*, Gutenberg, Αθήνα, 2001.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος – Χατζιωσήφ, Χρήστος (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1992.
- Mazower, Mark, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2009.
- Μπέτας, Θανάσης, *Καπνοβιομηχανία Ματσάγγος εν Βόλω, 1918-1972: εργασία και επιβίωση στον Βόλο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος, 2015.
- Νεγρεπόντη – Δελιβάνη, Μαρία, *Η περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα στα πλαίσια της ΕΟΚ*, Παρατηρητής, Αθήνα, 1986.
- Παλαιολόγος, Ακης, *Συνδικαλιστικό περιβάλλον και συλλογική διεκδικητική δραστηριότητα των βιομηχανικών εργατών: η περίπτωση της Πάτρας στη μετεμφυλιακή περίοδο (1949 - 1967)*, Διαδικτυακή Συνάντηση-Συζήτηση Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού (EMNE), 17/2/2021.
- Παλούκης, Κώστας, *Από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ: το ζήτημα της «μπολσεβικοποίησης» στο ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα 1918-1924 (Μέρος Β')*, Ουτοπία, τ. 75, 2007, σ. 113-130.
- Παπανδρόπουλος, Αθανάσιος, *Τα αίτια της ακμής και παρακμής των επιχειρήσεων του ομίλου Σκαλιστήρη*, Οικονομικός Ταχυδρόμος, τ. 3 (19/1/1984), σ. 53-55.

- Παπαστεφανάκη, Λήδα, *Η φλέβα της γης. Τα μεταλλεία της Ελλάδας, 19ος-20ός αιώνας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2017.
- Πατρώνης, Βασίλης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ός Αιώνας)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα, 2015.
- Πετμεζάς, Σωκράτης, *Αγροτική Οικονομία*, στο Χρήστος Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, Τόμος Β' 1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ. 189-149.
- Ρηγίνος, Μιχάλης, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1987.
- Σακελλαρόπουλος, Θεόδωρος, *Η οικονομική εξουσία στη μεταπολεμική Ελλάδα: κρατικές τράπεζες και βιομηχανία*, στο Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Διόνικος, Αθήνα, 2011, σ. 559-577.
- Σαμαράς, Γιάννης, *Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Νέα Βιβλία, Αθήνα, 1976.
- Τσάκας, Χρήστος, *Οι έλληνες βιομήχανοι μπροστά στην ευρωπαϊκή πρόκληση: Κρατική στρατηγική και ιδιωτικά συμφέροντα από τη σύνδεση με την ΕΟΚ στην αποκατάσταση της Δημοκρατίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο, 2015.
- Τσοτσόρος, Στάθης, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα, 1898-1939*, Τόμος Α', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1993.
- Φακιολάς, Ροσέτος, *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα. Οικονομική ανάλυση των βασικών δραστηριοτήτων - Οργανωτικά προβλήματα - Θέματα συνδικαλιστικής πολιτικής*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1978.
- Φραγκιάδης, Αλέξης, *Αγροτική οικονομία και εξωτερικό εμπόριο*, στο Κώστας Κωστής - Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006, σ. 153-174.
- Χατζιωσήφ, Χρήστος, *Εισαγωγή*, στο Χρήστος Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές, 1900-1922*, Τόμος Α' 1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999, σ. 9-39.
- Χατζιωσήφ, Χρήστος, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993.
- Χατζιωσήφ, Χρήστος, *Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μετα-*

βολές της ελληνικής οικονομίας, στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, Τόμος Β' 1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ. 9-57.

Χατζιώτης, Κώστας, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης, 1891-1979*, Εκδόσεις Ιδρύματος Μποδοσάκη, Αθήνα 2005.

Harlaftis, Gelina, *Greek Shipowners and Greece 1945-1975. From Separate Development to Mutual Interdependence*, Bloomsbury Publishing, Λονδίνο, 2015.